

שדרות וקיבוצים סביב לה

חשיבה אזורית היא צו השעה

שדרות בשנותיה הראשונות, 1957 (אצ"מ)

מוטי גיגי

החוג לרפורמה התיישבותית, והממונה על התכנון הארצי באגף התכנון. נאומו עסק בבסיס האידאולוגי של מדיניות פיזור האוכלוסייה. פיזור העולים החדשים, בעיקר העולים יוצאי ארצות האסלאם, נעשה בתקופות שונות ובשלושה שלבים:

בשלב הראשון (1948-1952), הוקמו מושבי עולים, ותושבי "מחנות העולים" נשלחו אליהם לסיוע במבצע "מן המחנה אל הכפר".

בשלב השני (1953-1954), במסגרת מבצע "מן העיר אל הכפר", נקראו עולים תושבי הערים להגר אל הספר בגרעיני התיישבות.

בשלב השלישי (1955-1956), במבצע "מן האונייה אל הכפר", גייסו שליחי התנועות ההתיישבותיות את העולים, מיינו אותם וניתבו אותם להתיישבות עוד במרוקו. רוב

ש ויכוח לגבי מועד ייסודה של העיר שדרות. האם ראשיתה במעברת גבים-דורות, שהוקמה בערב פסח (אפריל 1951), או שראשיתה ב-1955, כשהוקמה שדרות ממערב למעברה? ויש הרואים את מועד ייסודה רק ב-1958, אז הוכרזה כ"מועצה מקומית שדרות", לאחר שנותקה באופן רשמי מן המועצה האזורית שער הנגב, שעד אז הייתה אמונה על הקמת עיירת הפיתוח שדרות. הקמת עיירות הפיתוח בידי המועצות האזוריות הייתה נהוגה אז בכל רחבי הארץ.

ברוצקוס ומדיניות פיזור האוכלוסייה

בשנת 1985, בטקס שנערך במלאות שלושים שנה לעלייתה לקרקע של המועצה המקומית שדרות, נאם המהנדס ומתכנן הערים אליעזר ברוצקוס. ברוצקוס היה מראשי

ד"ר מוטי גיגי – סוציולוג. מרצה בכיר במחלקה לתקשורת במכללה האקדמית ספיר. ספרו: "עיר בלי זיכרון: בין דומיננטיות להגמוניה תרבותית ביחסי שדרות שער הנגב" יצא לאור בשנת 2024 בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן. יליד שדרות.

מורה חיילת עם שני תלמידים על רקע בניין המועצה בשדרות, 1965 (צילום: משה פרידן, לע"מ)

חצר בית במעברת גבים-דורות (אוסף הרצל יצחקי, ארכיון יד בן-צבי)

“עיגול אדום”

בתוך ההיסטוריה הכללית של הקמת ערים בינוניות, שלימים ייקראו עיירות פיתוח, וכחלק ממדיניות פיזור האוכלוסין של העולים החדשים, בעיקר של יהודים מארצות האסלאם, הסיפור של ייסוד שדרות חשוב ומעניין. פחות מוכר בקרב הציבור הרחב, אף שאינו יוצא דופן. ברוצקוס ראה בשדרות את אחת היצירות של מדיניות “פיזור האוכלוסייה” ומספר על כך בנאומו:

כבר במפה הראשונה לתכנית תפוסת האוכלוסייה משנת 1949 אנו רואים סמוך למקומות הכפרים הערביים הגדולים לשעבר – בדיר וחוליקאט, בין הקיבוצים ברור-חיל וניר-עם עיגול אדום המסמן איתור רצוי למרכז עירוני חדש. עיגול זה המשיך להופיע תחת שמות שונים במקום הזה בתכניות מעודכנות חדשות לתפוסת הרצויה של אוכלוסייה משנת 1951 ו-1954. אבל זו לא הייתה יותר מהצעה רעיונית מוקדמת שטרם לבשה בשר וגידים. (שם)

התקופה הייתה של עלייה המונית, ותהליך הקליטה נעשה בצורה ארעית ובתנאים קשים מאוד, שהחלו במחנות עולים ומאוחר יותר במעברות. ברוצקוס מתאר את ביקורו של גיורא יוספטל, אז ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות, באגף התכנון ביוני 1951 ואת הפגישה ביניהם:

גיורא פנה אלינו בסגנון דיבור דרמטי: “מספרי העולים גוברים וגדלים. מקודם אנו שמנו מעברות סמוך לערים ומושבות קיימות וידענו שיש בהן פרנסה לעולים. אחרי זה עברנו לייסד מעברות [...] היינו עוד בטוחים שיש כאן מקורות פרנסה, אבל מספרי העולים המשיכו לגבור. התחלנו לייסד מעברות במקומות שלא ידענו שיש אצלכם תכניות לערים חדשות, אבל כעת גם זה

העולים מצפון אפריקה שנשלחו למושבים ולעיירות הפיתוח נשארו בלית ברירה להתגורר ביישובים שאליהם הגיעו. ברוצקוס תיאר בנאומו את הרציונל להקמת עיירות הפיתוח:

לקראת סוף תקופת המנדט הבריטי בארץ כ-71% של כל היישוב היהודי בארץ היו מרוכזים בשלוש הערים הגדולות ופרבריהן הקרובים, ומזה כ-43% באזור המטרופוליני של תל אביב בלבד, בזמן שערים בינוניות וקטנות חסרו כמעט לחלוטין. (ארכיון לתולדות ההתיישבות

בנגב ע"ש טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב)

הוא המשיך וטען שהמוסדות הלאומיים היו עסוקים בקידום ההתיישבות החקלאית ופחות בפיתוח המגזר העירוני. לידו של ברוצקוס “כבר אז נמצאו בארץ, בעיקר בין האנשים הקרובים לנושאי תכנון ערים ופיתוח עירוני, כאלה, אשר ראו את המצב הזה בתור ‘בלתי נורמאלי’ ולקוי מבחינות רבות” (שם).

לטענתו, היה צורך להקים מרכזים עירוניים שישתרו את עשרות הכפרים בסביבתם ויספקו להם שירותי משק, תרבות, מסחר ותעשייה. המרכזים העירוניים היו אמורים לקלוט אליהם בין 6000 ל-12,000 תושבים. הצורך במרכזים עירוניים לצד מדיניות פיזור האוכלוסייה, שנהגה תחילה באגף התכנון ובמשרד העבודה והבינוי ואומצה יותר מאוחר על ידי ראש הממשלה דוד בן-גוריון, ובהדרגה גם על ידי רוב משרדי הממשלה האחרים, הובילו כבר ב-1948 להחלטה: “לרקום תוכניות לתפוסת מתוכננת של אוכלוסייה על פני הארץ ולקבוע היכן רצוי למקם מרכזים עירוניים חדשים שיאוכלסו בעיקר על ידי העולים החדשים” (שם).

מפעל תפוחי אדמה בשדרות (אוסף יואב ואהובה יצחקי, ארכיון יד בן צבי)

אינו מספיק. כעת אני באתי אליכם על מנת שתספרו לי [על] אתרים שלגביהם יש לכם חלומות על עיר חדשה ואני אשים כעת בכל אתר של חלום שלכם מעברה!" אחד מ"חלומות" אלה היה העיגול האדום בין ברור-חיל וניר-עם. כמו כן ידענו וגם משרד העבודה ידע זאת, שבאזור זה ישנם סיכויים לעבודה במשקים הקיבוציים (שם).

ייסוד מרכזים עירוניים

החשיבה של החוג לרפורמה התיישבותית, שברוצקוס נמנה עימה, הייתה לייסד מרכזים

עירוניים על בסיס מפעלי תעשייה. אלא שבשנות החמישים המוקדמות לא היו משקיעים פרטיים שהיו מוכנים להשקיע באזורי הפריפריה. לכן הייסוד של מרכזים אזוריים עבר בתקופה זו דרך המועצות האזוריות, שהיו ארגון הגג המוניציפלי של הקיבוצים ושל מושבי העובדים באזור.

את הרעיון לחשיבה בצורה אזורית, יזם לראשונה בשנת 1950 מרדכי גובר, ראש המועצה האזורית באר טוביה. הוא הציע שלכל מועצה אזורית יהיה מרכז משלה ובו ירוכזו מפעלי המועצה, מוסדות המועצה ופועלים שכירים. הפועלים יעבדו בשירותי המועצה ובמפעליה. "המרכז" של המועצה האזורית באר טוביה היה קריית מלאכי, שהוקמה בשנת 1952 והייתה חלק מהמועצה האזורית.

הרעיון הראשוני היה טוב, אבל מה שקרה בפועל הוא שהמועצות האזוריות, שהיו בעלות תשתית ארגונית וכלכלית טובה, לא היו זקוקות ל"מרכז" שיספק להן שירותים. גם אם אוכלוסיית המעברה הייתה משכילה יותר ועשירה יותר, לא היו לה סיכויים להיות "מרכז" של הקיבוצים והמושבים. בפועל, "המרכזים" הפכו להיות יישובים קטנים המספקים למועצות האזוריות ולקיבוציהן "ידיים עובדות" בחקלאות, בעיבוד התוצרת החקלאית ובאספקת השירותים הבסיסיים. תושבי עיירות הפיתוח הפכו להיות כוח עבודה זול לטובת המפעלים האזוריים שהוקמו בקיבוצים ובמושבים. המועצות האזוריות הפכו למעשה למרכז הכלכלי של עיירות הפיתוח ולא להיפך.

שער הנגב מול שדרות

המועצה האזורית שער הנגב הוקמה בשנת 1950 כמועצה שמאגדת בתוכה עשרה קיבוצים ומושב שהוקמו בין השנים 1943 ל-1957. הקיבוצים הם אור הנר, דורות, רוחמה, ניר עם, ברור חיל, גבים, ארז, כפר עזה, נחל עוז ומפלסים. לצידם נכללים במועצה גם מושב יכני, חוות השקמים וכפר

הסטודנטים איבים. תחום השיפוט של המועצה האזורית משתרע על פני כ-180,000 דונם, כשבליבה שדרות. את מעברת גבים-דורות אכלסו בעיקר עולים מכורדיסטן ומפרס, והחל מהחלת מדיניות פיזור האוכלוסייה החלו לעלות לעיירות הפיתוח, כולל שדרות, עולים מצפון אפריקה ובעיקר ממרוקו.

עד שהוחלט שהעיר שדרות תוקם במקומה הנוכחי עברו כמה שנים. הקושי העיקרי נבע מהתנגדות הצבא להקים את שדרות ב"עיגול האדום" שסומן במפות. עקרונית צה"ל היה מעוניין ביצירת מרכז עירוני באזור, אבל היו לו ספקות ביחס למקום שנבחר. הוא היה קרוב מדי לגבול רצועת עזה, שהייתה בשליטת הצבא המצרי ולכן בטווח של תותחי האויב. בסופו של דבר המקום אושר ושדרות יושבת בו עד היום. המקום נבחר בעיקר בזכות מרכזיותו, בלב המועצה האזורית שער הנגב.

החשיבה התכנונית על ישות מוניציפלית אחת לכל האזור, מועצה אזורית, הייתה נכונה אבל לא החזיקה מעמד. הטענה המרכזית הייתה שהמועצה האזורית על פי מהותה אינה בנויה לטפל ביישובים בעלי אופי עירוני, גם לאור חששה מאובדן הצביון החקלאי-כפרי שלה. גדעון נאור, שהיה ראש המועצה האזורית שער הנגב והיה שותף חשוב ביצירת המרכז האזורי, דרש כעבור שנים מעטות להוציא את שדרות מהמועצה האזורית ולכונן אותה בתור מועצה מקומית נפרדת. שדרות נותקה מהמועצה האזורית שער הנגב בשנת 1958. פירוק השותפות המוניציפלית בין המועצה האזורית והעיירה לא היה גורלה של שדרות בלבד, אלא גורלן של כל העיירות שנוסדו בראשיתן בתור מרכזי המועצות האזוריות.

מאז הקמתה נאלצו תושבי שדרות לחיות במחסור מתמיד, מחסור בתשתית של מערכות מים, מחסור בביוב, מחסור בכבישים, מדרכות ושבילים, מחסור בתעסוקה, מחסור בכיתות ובמורים, מחסור במגורים קבועים,

שביתת עובדי מפעל "כבלי ישראל" בשדרות, 1966 (אוסף אהרליה כהן, ארכיון יד בן-צבי)

בקיבוצים וחלקם אף הפכו חברי קיבוץ. חלק נכבד מהשינויים נובע מהמשבר הכלכלי של אמצע שנות השמונים, שהוביל לתוכנית החירום לייצוב המשק. התוכנית הביאה לליברליזציה של המשק הישראלי ולירידת קרנה של ההסתדרות הכללית. ובנוסף משבר החובות של הקיבוצים יצר במתכוון או שלא במתכוון את המהלך שאליו כיוון ברוצקוס, שבו שדרות הפכה למרכז עירוני כפי שהתכוונו המתכננים בשנות החמישים.

מעל עשרים שנה אנחנו עדים לירי הרקטות לעבר שדרות. מה שהחל בחששות של נציגי צה"ל מירי מצרי בשנות החמישים הפך למלחמה יומיומית של "טפטוף" רקטות מעזה. השיא שלו הוא אסון השבעה באוקטובר 2023, אסון שפרס את כל הגבולות הסוציולוגיים והפסיכולוגיים של החברה בישראל בכלל ושל עוטף עזה בפרט. הרוצחים לא הבחינו בין מזרחים לאשכנזים, בין עירוניים לקיבוצניקים, בין דתיים לחילונים ובין קשישים לתינוקות. אין ספק שמה שחווינו החל משבעה באוקטובר הוא קשה מנשוא. השיקום יהיה ארוך וידרוש רגישות רבה. שיקום האזור לאחר היסטוריה של הפקרה מתמשכת חייב להתבסס על שיתוף כל הקהילות שחיות בו ועל ביטול ההיררכיות החברתיות והפיצול ביניהן. צריך לוודא שכולם, ללא קשר ליכולות הארגוניות והכלכליות, המרחק מהגדר ואופן הסיקור בתקשורת – יזכו באמת להשתקם.

מה שנחוץ עכשיו זו חשיבה שכבר הייתה קיימת בהיסטוריה שלנו אבל קצת נשכחה – צריך חשיבה אזורית, איגום משאבים אזוריים ויצירת שותפות על בסיס שווה. החשיבה האזורית לא מחייבת בהכרח את פירוק הקיים. היא יכולה להיעשות בשילוב של כל הקהילות ובשיתופן במנהלת תקומה (או בכל גוף אחר שיעסוק בשיקום) ובביסוס של עבודה משותפת שחוצה את גבולות היישובים. צריך לחזור לחשיבה האזורית כפי שנהגתה בשנות החמישים כשרצו להקים מרכזים עירוניים תחת החסות של המועצות האזוריות. אולי החשיבה הישנה חדשה תייצר שלום מבפנים ומבחוץ, שלום שאנחנו זקוקים לו כל כך.

מחסור בריהוט ומחסור בביגוד. החיים בתנאים אלה גרמו לתחושות קשות של תושבי העיירה והם התחזקו עוד יותר לאחר הניתוק. "מעבר לגדר" של העיירה – בקיבוצים הסמוכים – יכלו תושביה לראות מציאות חיים אחרת משלהם. תחושות קשות של אי-שיויון על בסיס מקומי ועל בסיס אתני, מרירות וחוסר אונים החלו להסתנן לליבותיהם של התושבים. תחושות אלה באו לידי ביטוי בהפגנות ובשביתות, שנגררו לעיתים רחוקות לאלומות. אלה סוקרו בעיתונות התקופה, ובמקום לקדם פתרונות לבעיות הרבות שליוו את היישוב, תרמו דווקא לתדמית השלילית שלו כיישוב "שכוח אל". התדמית השלילית דבקה בעיירה ובתושביה, ותרמה לדימוי השלילי של התושבים.

ההפרדות של המועצה האזורית מהמרכזים העירוניים – עיירות הפיתוח, הייתה נקודה ארכימדית מבחינה היסטורית שהשפיעה על טיב היחסים בין עיירות הפיתוח לקיבוצים כמו גם בין מזרחים לאשכנזים ובין מרכז לפריפריה. ההפרדות חידדה את הפערים בין שני סוגי האוכלוסיות. נוצרו שתי קבוצות שמחזיקות תפיסות עולם שונות זו מזו כמו גם עוינות ומתחים שהצטברו לאורך השנים.

מאז שנות השישים חלו לא מעט שינויים דמוגרפיים באזור. בשדרות הוקם קיבוץ עירוני, בשנות התשעים הגיעו לעיר עולים מברית המועצות והוקם בה גרעין תורני. גם הקיבוצים עברו שינויים – החל בהפרטתם וכלה בכך שחלק מתושבי שדרות הפכו להיות תושבים בהרחבות הקהילתיות

לעיון נוסף

1. ח' ביטון, "קהילה בין השמשות": מחנות המעבר באלג'יריה, מרוקו וצרפת, 1947-1956 – מפגש וקונפליקט בין שליחי העלייה והעולים ממרוקו בתהליך ההכשרה לקליטה בישראל, מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", הוגש לסנאט אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2022.
2. מ' גיגי, יחסי עיירות פיתוח - קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב המקרה של שדרות-שער הנגב בין השנים 1950-2012. חיבור לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2016.
3. א' כהן, תולדות הקמתן של עיירות הפיתוח בנגב המערבי: שדרות, אופקים, נתיבות, ספריית בית-אל, 2016.
4. צ' צמרת, א' חלמיש, וא' מאיר-גליצנשטיין, עיירות הפיתוח, יד בן-צבי, 2009.